

Григорій Георгізов (Черкаси)

ЕКОНОМІЧНИЙ СПРОТИВ СЕЛЯНСТВА ТА НАТУРАЛІЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У ПЕРЕДНЕСІВСЬКИЙ ПЕРІОД

Історія українського селянства 20-х років завжди була предметом пильної уваги дослідників. Це пов'язано насамперед з тим, що селянство складало лівову долю української нації, а також з тим, що у досліджуваній період село стало об'єктом комуністичних експериментів, пов'язаних з ліквідацією приватної власності, спробою побудови соціалізму, витіснення релігії, знищенням традиційної селянської культури. В сучасних реаліях незалежної України, в умовах політичного та економічного реформування, розбудови всіх сфер життя суспільства значно зростає інтерес до глибокого та критичного осмислення подій, які відбувалися на теренах України в 20-х рр. ХХ ст. і значною мірою визначили її наступний історичний поступ.

Роль українського селянства в період завершення революції, політичної та господарчої кризи, розвиток селянського антибільшовицького руху, вивчення непу знайшли своє відображення у творчому доробку вчених, починаючи з 20-х років. Не дивно, що про сільське господарство багато пишуть радянські спеціалісти сільськогосподарської галузі та економісти, радянські урядовці. Стосовно ж селянського руху початку 20-х років можна відмітити наступне – не залишаючись осторонь дослідницької уваги, об'єктивне висвітлення селянського опору було не можливе за домінування в історичній науці формаційного та класового підходу.

Незважаючи на значну кількість публікацій, часто вульгарний класовий підхід визначав специфічність завдань, що стояли перед їх авторами, і в руслі марксистської ідеології наклав на них досить виражений політичний відбиток. Це в першу чергу позначилось на певному спрощенні проблематики – відсутність історіографії та її аналізу, недостатній супровід джерельної бази, неточності посилань. Разом з тим публікації 20-х років внесли значний вклад у висвітлення широкого кола проблем життя українського села в період нової економічної політики.

До числа найбільш ґрунтовних робіт того часу, присвячених селу, слід віднести дослідження М.Гуревича¹, в якому значна увага приділялась висвітленню таких складних і важливих проблем, як економічна диференціація та соціально-класова стратифікація на селі. Особливе місце в історіографії 20-х років належить М.Кубаніну, який здійснив спробу проаналізувати характер і причини селянського руху в роки громадянської війни. Його роботи, присвячені “махновщині”, помітно вирізняються за своїм науковим рівнем серед досліджень того часу. Не погоджуючись з офіційною позицією, М.Кубанін

стверджував, що махновський рух мав загальноселянський характер і лише з 1920 року став куркульським².

Значна частина дослідників звертала увагу лише на чисто аграрні, вузькоспецифічні аспекти радянської політики на селі. Такий підхід був, зокрема, характерний для робіт Є.Маркевича³, В.Качинського⁴; Натомість в роботах А.Большакова⁵, О.Шліхтера⁶, П.Коломойцева⁷ досліджувались матеріали партійних і земельних органів, свідчення преси; саме ці дослідники започаткували їх використання в радянській історіографії та джерелознавстві. В роботах таких науковців 20-х років, як Я.Жигу⁸, Б.Бруцкус⁹ основну увагу зосереджено на різноманітних аспектах функціонування сільських господарств в цілому та показ на цьому тлі пануючих соціально-економічних проблем селянства.

В 20-х роках у світ виходять також ґрунтовні роботи В.Якиманського¹⁰, О.Осліковської¹¹, в яких започатковується вивчення таких питань, як наслідки ліквідації поміщицького землеволодіння, вилучення земельних лишків та перерозподіл земельного фонду, аграрні перетворення після Жовтневої революції 1917 року. З роботами зазначених авторів добре співвідносяться дослідження, в яких висвітлюються соціально-класові елементи непівського села, серед яких відзначалась своєю фундаментальністю праця згаданого вже М.Гуревича¹². Таке питання, як селянське господарство і ринок досліджувалося у 20-х роках О.Каравасим¹³, С.Лободюком¹⁴, В.Беркешем¹⁵, М.Вольфсоном¹⁶. Зокрема, в їх роботах започатковано дослідження фактів підвищення товарності селянських господарств, участі різних прошарків села у ринкових відносинах. Значне місце в дослідженнях цієї доби займають праці О.Чаянова¹⁷, М.Макарова¹⁸, І.Короткова¹⁹, які були представниками виробничо-організаційного напрямку в аграрній науці.

З початком колективізації сільського господарства та у післявоєнні роки кількість праць, присвячених доколгоспному періоду, різко зменшилась. Основною передумовою цього були концептуальні зміни в офіційній радянській доктрині, в якій непівському селу, що базувалось на індивідуальних засадах, місця вже не було. Тому, насамперед, в типових для того часу роботах Є.Генкіної²⁰ непівське село згадується лише побіжно і лише в тих його аспектах, які не суперечили офіційному курсу Комуністичної партії направленому на всезагальну колективізацію.

У період з другої половини 50-х – першої половини 80-х років, з певною лібералізацією суспільних відносин в Радянському Союзі, пов'язаною з критикою культу особи, ситуація певним чином змінюється.. Однак тоталітарна система ще зберігала свою монополію в усіх сферах суспільного життя, в тому числі і в історичній науці, що не могло не позначитися на об'єктивності історичних досліджень. Саме в той час виходять праці О.Кучера²¹, П.Білого²², І.Тріфонова²³. У великому монографічному дослідженні С.Трапезнікова²⁴ беззаперечно підтримується аграрна політика ВКП(б), а суцільна колективізація змальовується як

об'єктивно необхідний процес, який дав можливість забезпечити справедливе наділення землею безземельних та малоземельних селян.

Серед наукових праць, в яких спеціально досліджується аграрна політика радянської влади в Україні у відбудовчий період, потрібно, насамперед, виділити ґрунтовну монографію Б.Мигалія²⁵, в якій проаналізовано питання, пов'язані з передачею селянам земельних фондів, землеустроєм. Серед чисельних питань, які розглядались в публікаціях І.Ганжі²⁶, П.Денисовця²⁷, Р.Ляха²⁸, М.Березовчука²⁹, В.Сидорова³⁰, чільне місце займав порівняльний аналіз розвитку сільського господарства в умовах капіталізму, коли відбувалося зростання числа заможних господарств та пролетаризація основної маси селянства.

Інша соціально-класова грань висвітлена В.Даниловим³¹. Вона пов'язувалась з революційним ентузіазмом, намаганням здійснити на селі ідеї соціалізму, внести в середовище селянських мас нові життєві засади, що знайшло своє втілення в яскравому відображенні колоритної діяльності початківців колгоспного будівництва в СРСР³².

Весь комплекс питань, пов'язаних з життям країни в 20-х роках, з другої половини 1980-х років почав розглядатися під новим кутом зору. В цілому історична наука другої половини 1980-х – початку 90-х років оцінювала аграрні відносини в радянському селі в 20-х рр. принципово по іншому. Однією з перших ця тенденція була втілена в монографічному дослідженні В.Кабанова³³, в якому він намагається, не торкаючись безпосередньо ідеологічних питань, дати незаангажовану всебічну оцінку радянському уряду в добу “воєнного комунізму” та тому економічному і політичному процесу в радянській державі, що спричинив появу непу.

Одним з тих, хто спеціально вивчав формування непівського способу життя в доколгоспному селі України в кінці 20-х – 30-х рр., був В.Марочко³⁴. Важливий крок уперед у дослідженні питань, пов'язаних з формуванням радянського образу життя в українському селі 20-х років, було зроблено С.Ляхом³⁵.

На початку 1990-х років починається новий етап у розвитку вітчизняної історіографії, що вже була звільнена від марксистсько-ленінської ідеології та радянських стереотипів. Однією з таких робіт першої половини 90-х років є ґрунтовна монографія В.Верстюка, присвячена махновщині³⁶, в якій вперше було всебічно висвітлено одну з політичних течій у повстанському русі України в роки громадянської війни. Автор подав нове бачення причинно-наслідкових зв'язків громадянської війни, розглянув “воєнний комунізм” як головну причину розгортання антикомуністичного повстанського руху.

Помітні успіхи пострадянської історіографії у вивченні соціально-економічних процесів в українському селі непівської доби. Дослідження С.Кульчицького виявились цікавою узагальнюючою спробою вивчення “воєнно-комуністичної” системи в Україні³⁷. Причини переходу від політики воєнного комунізму до непу аналізуються в монографії О.Ганжі³⁸. Зокрема, автор в своєму дослідженні доходить висновку про

те, що відмова від політики “воєнного комунізму” і перехід до непу був ознакою того, що в економічних взаєминах держави і селянства головним чинником стає податок.

Серед закордонних авторів однією з найбільш цікавих є монографія Д.Ібрагімової³⁹. Так, в своїй публікації автор робить історико-порівняльне дослідження масової свідомості селян в умовах переходу до ринку, що виражається насамперед через їх ставлення до реалій соціально-аграрної політики держави. По новому намагаються дивитися на історію селянства такі відомі в радянські часи історико-селянознавці як В.Данілов⁴⁰, Л.Мілов⁴¹, М.Вилцан⁴². Якщо раніше основна їх увага приділялась процесам розмежування селянських господарств, класовій боротьбі на селі, майновій диференціації та пов'язаним з нею соціальною нерівністю і морально-етичними відхиленнями від усталених норм селянського світосприйняття, то з початком 90-х рр. їх вже цікавить інше поле проблем – технологія сільськогосподарського виробництва, побут селян, традиційні общинні відносини, природно географічний фактор.

В цілому, здобутки вітчизняної та закордонної історіографії дають можливість виявити взаємозв'язки економічного спротиву селянства, пов'язані з аграрною політикою більшовиків натуралізацією селянського господарства та тими подіями, що в решті решт призвели до політичних трансформацій ленінської доктрини і нової економічної політики радянської влади.

Основним питанням аграрної політики більшовиків напередодні та в період запровадження нової економічної політики в українському селі було питання про розподіл між державою та виробниками прав на розпорядження результатів господарської діяльності, що, головним чином, було пов'язано з держаною заготівлею хліба за твердими цінами та примусовою розверсткою. Більшовицьке керівництво вирішення цього питання, в першу чергу, пов'язувало з процесом одержавлення засобів виробництва в галузі економіки, домінуючими елементами якого стають націоналізація землі, великих і середніх, а пізніше і дрібних підприємств. Оскільки на перше місце в державній економіці висувається комуністична доктрина, починає ліквідуватись приватна власність, обмежуються товарно-грошові відносини, які більшовики намагаються замінити прямим продуктообміном.

Вирішення аграрного питання в Україні ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У бачило лише у встановленні на селі державної диктатури комуністів, що набуло особливо гострого значення у світлі того соціального процесу, який А.Граціозі⁴³ охарактеризував як “селянський національно-соціалістичний визвольний рух”. Одним із суттєвих проявів державної диктатури стає введення продрозкладки, яка позбавляла селянство розпоряджатися результатами своєї праці, і поява пов'язаних з нею продовольчих органів УСРР.

Базуючись на тих самих засадах, що і в радянській Росії, продовольчі органи УСРР створювалися для примусового вилучення хліба. У відповідності до постанови ВУЦВК від 15 квітня 1919 року, в Україні різко зростає кількість експропріаторів хлібних лишків, загони яких поповнюються представниками губернських та повітових військово-продовольчих бюро. На середину 1919 року в селах України діяв 71 продовольчий загін, контингент якого коливався від 55 до 71 тисячі осіб⁴⁴. Основне завдання, яке стояло перед продовольчими загонами, полягало в організації комітетів бідноти та у боротьбі з селянами які не хотіли виконувати продрозверстку, збройними виступами проти влади. Через розгортання збройної боротьби, економічний опір селянства планам більшовиків, продрозверстка у 1919 році по Україні була виконана лише на 14%. “Село, – зазначає з цього приводу А.Граціозі, – перетворилось у самостійну, замкнену в собі, феодального типу державу, ворожу новому більшовицькому режиму і готову боротися з ним не тільки за землю, але і за еквівалент своєї праці”⁴⁵.

Поширення процесу вилучення продовольства та майна по розверстці у переважній більшості селян змушувало їх всіма можливими засобами опиратися експропріаціям. Спираючись на повстанський рух, селяни все частіше виступають проти продзагонів, тому в період 1919 – 1920 років звичними стають відомості про зриви розверстки. Так, у доповіді “Про роботу Донецького губревкому” (13 лютого 1920 р.) вказано: “Селянський опір мав серйозний характер на ґрунті виконання розверстки”⁴⁶. Ту саму ситуацію спостерігаємо і на Миколаївщині – матеріал міститься у щомісячному повідомленні “Про контрреволюційні виступи і їх ліквідацію на території Миколаївської губернії” (лютий – серпень 1920 р.): “Селяни дуже активно виступають проти розверстки”⁴⁷. У звіті № 13 інформаційно-інструкторського Підвідділу Відділу управління губревкому “Про становище у повітах Київської губернії” (червень 1921 р.) знаходимо схожі відомості: “Викачування розверстки, що пов’язане з конфіскацією майна, налаштовує селян круто вороже до радвлади”⁴⁸.

Розгортання селянського повстанського руху протягом 1920 року штовхало більшовиків на пошук більш оптимальних шляхів виконання плану продрозверстки. Тому, задля стимуляції найбідніших верств села, 10% зібраного за розверсткою в південних губерніях та 25% в усіх інших повинні були залишатися на місцях⁴⁹. Принципово цей захід ситуацію на селі не покращив, оскільки самі більшовики визнавали, що в регіонах розпорядження центру виконуються погано. Так, у доповіді інструктора Компанієвської волості Миколаївської губернії Т.Плачинди “Про організацію комнезамів” (15 липня 1920 р.) говориться: “Агенти проводять розверстку страхітливо. Беруть хліб з десятини по копійці з двору, так що вся біднота стогне”⁵⁰.

В цілому, незважаючи ні на стимулювання бідняка, ні на “осереднячення”, ні на репресії з боку каральних органів, виконання

продрозверстки в 1920 році було зірвано. З одного боку, зрив збору продрозверстки пояснювався тим, що апарат радянської влади на місцях ще не був остаточно сформований і не міг достатньо ефективно контролювати українське село. З іншого боку, селяни продовжували активно протидіяти політиці більшовицької влади всіма доступними їм засобами. Перш за все це виявлялося в постійному скороченні посівних площ – якщо більшовики перешкоджали легалізації ринку і забирали надлишки селянської праці майже безкоштовно, селяни приходили до очевидного висновку, що сіяти потрібно лише для власних потреб⁵¹.

Провал продрозверстки в Україні змусив ЦК КП(б)У до пошуків компромісу з українським селом, але опинившись заручниками аграрного законодавства та аграрної політики РКП(б), ці пошуки весь час приводили його до конфронтації з селянами. Стихійно реагуючи на утвердження в Україні тоталітарної системи, селянство намагалось діяти різними способами, серед яких особливого поширення набули різноманітні форми економічного спротиву. Селянин, який відстоював своє право бути господарем, реагував на силовий тиск державної системи найбільш природнім чином – скороченням власного виробництва. Так, самі більшовики констатували скорочення посівних площ на 1920 рік у порівнянні з 1916 на 17,3%, з 19,4 млн. десятин до 15,9⁵². Основним аргументом такої форми економічного спротиву стала заборона державою права селян на вільне розпорядження продукцією.

Щоб припинити зменшення посівної площі, державні органи запровадили стягнення продрозверстки не з фактично засіяних площ, а з усієї землі, яка знаходиться в розпорядженні господарства. Але і цей захід держави не дав скільки-небудь нормальних результатів.

Поряд із зменшенням засівних площ, іншим способом економічного спротиву більшовицькому диктату у сільському господарстві стає скорочення кількості худоби. Як і в першому випадку, таке скорочення носило довготривалий характер і було подолане лише за “класичного” непу. За архівними даними в середньому по Україні протягом 1919 – 1920 рр. кількість робочих коней зменшувалась на 6%, корів на 14%, овець на 7%, свиней старших за 1 рік на 36%⁵³. Оскільки вилучення продовольства стосувалося і домашньої птиці, стають зрозумілими і причини, що призвели до скорочення її поголів'я, і того, чому селяни не бажали його відтворення. На весну 1920 року по Україні середнє скорочення домашньої птиці дорівнювало 25%, найбільше у таких губерніях: Миколаївській на 44%, Катеринославській на 39%, Київській на 22%, Харківській на 20%, Чернігівській на 18%⁵⁴.

Небажання уряду УСРР йти на поступки селу лише посилювало протистояння, яке досягло свого апогею у 1921 році. Доказом селянського спротиву продрозверстці можуть служити масові звіти ВЧК. Так у звіті № 216 (22 квітня 1921 р.) зазначено: “Київська губернія. В районі Боярки організується банда... З'ясувалося, що причина

нальоту банди на Мотовилівку полягає у початку розкладки м'яса"; №232/№ 48 (25 травня 1921 р.): "Донецька губернія. В Дебальцевському повіті становище з-за продкризи погіршилося, робота продорганів слаба, замість 2 млн. пудів заготовляють менше півмільйона"; № 268/№ 67 (123) (24 серпня 1921 р.): "Кременчукська губернія... У Чигиринському повіті робота по збору продподатку ведеться експедиційним порядком, внаслідок посиленої дії бандитів "; № 273/№ 76 (132) (4 вересня 1921 р.): "Волинська губернія... У Паленському повіті селяни незадоволені високими ставками продподатку. У Новоград-Волинському повіті збір продподатку гальмується бандитизмом"⁵⁵.

Іншою проблемою, що особливого підживлювала економічний спротив українського селянства та призводила до натуралізації господарства, стала земля. Становлення землеустрою в Україні відбувалося в законодавчих межах, створених більшовиками ще в 1917 році. Починаючи від декрету "Про землю" (26 жовтня 1917 р.) земельне питання опинилося в досить суперечливому стані, оскільки в декреті ще не йшлося про перехід всієї землі в народну власність. Він тільки констатував відміну поміщицького землеволодіння, передавши поміщицькі, монастирські та церковні землі в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових рад селянських депутатів. Не вніс ясності в земельне питання і декрет ВЦВК "Про соціалізацію землі" (19 лютого 1918 р.), на основі якого було проголошено відміну будь-якої власності на землю, яка без жодного викупу мала перейти у користування всього трудового народу⁵⁶.

Складність ситуації полягала ще і в тому, що за наслідками землевпорядних робіт в Україні на початок 1920 року, в результаті запровадження зрівняльно-надільного трудового землекористування та радянізації усіх форм господарювання, ринкове селянське господарство починає перетворюватись у натурально-споживче, яке могло існувати лише за умови загарбницької ідеології. Аналізуючи цей процес, І.Кочетков окреслює його так: "Замість зрівняння під час розподілу земель між волостями і селами в переднепівський час стало панівним захватне право, в результаті чого опинилися зруйнованими традиційні інститути селянського землекористування на мікрорівні, в середині селянського загалу"⁵⁷.

Стихійне землевпорядження та захватне право, як один з проявів селянського спротиву, фіксувався у переднепівську добу на всіх рівнях тогочасного українського суспільства – від партійних і державних органів до окремих селян. У спогадах селян Звенигородського повіту Київської губернії було зафіксовано: "Населення, розподіляючи між собою поміщицьку землю, керувалося виключно власним бажанням... При такому розподілі безземельні селяни, як маломіцні і неавторитетні, в своїй більшості не отримали необхідного наділу для нормального ведення господарства"⁵⁸. Не менше свідчень самозахоплення є і у звітах НКВС. У бюлетені № 63 інформаційно-інструкторського відділу по Київщині від 20 липня 1920 року є запис

про те, що "...декрет радвлади "Про землю" проведений тільки частково, оскільки майже вся земля захоплена куркулями"⁵⁹.

ЦК РКП(б) та уряд УСРР не зоставляли спроб вирішити земельне питання. Першою такою спробою в Україні з реалізації більшовицької програми землеустрою став закон "Про основні початки організації земельної справи на Україні" (22 січня 1920 р.), в якому йшлося про повну і остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння та підкреслювалося, що всі трудові господарства без розмежування по категоріям населення і без різниці у формах користування землею (общинна, подвірна, хутірська, відрубна та ін.) продовжують вільно користуватися всією землею без всяких обмежень⁶⁰. Окрім іншого, в законі передбачалося наділення селян землею за рахунок нетрудових господарств, тобто не тільки ліквідація поміщицького землеволодіння, але і частковий переділ селянських земель (йдеться про поміщицькі землі, які ввійшли до складу куркульських господарств).

Згодом відбувається подальша редакція закону від 22 січня. Робітничо-селянський уряд України у новому законі "Про землю" (5 лютого 1920 р.) зазначав, що всі існуючі трудові господарства, які належать трудовим селянам-власникам, козакам, державним селянам та іншим категоріям, зостаються недоторканими і надалі продовжують вільно, без всіляких обмежень користуватися всією землею в тій формі, в якій вони користувались до цього часу (подвірній, хутірській, обшинній та ін.)⁶¹.

Зміни, які відбувалися на фронтах боротьби більшовизму з селянською визвольною війною у подальшому вплинули і на певну переорієнтацію українського радянського уряду у земельній справі. Першим кроком, що ознаменував зміни у відношенні більшовиків до землі, стало введення законодавчого терміну "націоналізація землі", тобто новий земельний порядок, охарактеризований ознакою приналежності державі "вищого права розпорядження землею". Остаточне і цілком визначене формулювання нового правового положення землі дав Всеросійський земельний з'їзд, а слідом за ним ІХ з'їзд Рад (грудень 1921 р.), на якому більшовицькі лідери чітко підкреслювали, що основоположним елементом земельної політики у радянській державі є визнання державної власності на землю⁶².

На думку А.Дідусенко, один з елементів процесу набуття державою владних повноважень на землю формувався наступним чином: "В тому, що стосувалося земель, зайнятих радянськими господарствами, держава виступала як приватногосподарський суб'єкт, хоча за приватно-правових обставин могла мати місце (наприклад, стосовно земель під цукровими заводами) і публічно правова сутність". Вилучивши землю з приватної власності, держава в інституті державної власності з'єднала і речово-правове панування над землею, і публічно-правові повноваження влади у відношенні землі, причому в окремих випадках ці права держави на землю могли втілюватися не однаково.

Таким чином, більшовицька влада, ліквідовуючи поміщицькі, монастирські та церковні землі і передаючи їх селянам, фактично не створила умов, за яких відбувалося б збільшення селянського землекористування. Об'єктивність умов, за яких ЦК РКП(б) та КП(б)У намагалися націоналізувати землю, вказує на ту обставину, що земельний голод у більшості губерній України загострював боротьбу за землю між різними категоріями селян. Хоча перерозподіл земель вже відбувся (з поміщицьких, монастирських та церковних володінь на 1920 рік лише незначна частка не пішла в додаткове наділення селян – на них було створено радгоспи та державний запасний земельний фонд), однак право на землю в період з 1919 по 1921 рр. визначалося фактичним розміром селянського господарства, що призводило до відсутності розгорнутої, господарської, економічної боротьби за землю. В.Качинський, вказуючи на особливості ситуації, що створилася на селі на 1921 рік, підкреслював: “В обставинах продрозкладки, відсутності ринку і торгового обороту селянство скоротило посіви, перебудувавшись на натурально-споживчий тип”.

Але ні декрети ВЦВК, ні закони УСРР не могли надати гарантій того, що згодом маломіцні господарства в тій чи іншій формі не будуть поглинатися куркульськими, а відтак не могли і запобігти їх натуралізації. В законах лише констатувався факт про “переділи землі, що відбуваються тепер часто і непорядковано”, а не вказувався конкретний вихід з ситуації. Наступним етапом в реалізації земельної політики більшовиків та її положень став закон ВУЦВК “Про трудове землекористування” (27 травня 1921 р.). Саме з моменту прийняття цього закону земельна політика більшовиків набуває більш сталого характеру. Основні моменти закону зводилися до наступного: “Селянин, розпоряджаючись на землі, повинен почуватися твердо і зручно, хоча і не стаючи її власником, став би постійно, без строку, користуватися нею з певними правами”⁶³. На думку авторів закону від 27 травня 1921 року, для маломіцних господарств створювалася база правильного, сталого та пристосованого до господарчих і побутових умов користування землею, потрібного для відродження і розвитку сільського господарства.

Особливо строгому покаранню в законі ВУЦВК “Про трудове землекористування” (27 травня 1921 р.) підлягали ті особи, що займалися земельною спекуляцією або купівлею-продажем землі взагалі. Купівля-продаж або перепродаж, дарування або застава (відповідно до статті 18) заборонялись, а винні в таких вчинках позбавлялися землі, якою вони користувалися. ЦК РКП(б) та КП(б)У в умовах, коли вже фактично почали легалізуватися ринкові відносини та оновилася боротьба за землю, відповідно до положень земельної політики та остаточного запровадження принципу націоналізації землі, незважаючи на всі коливання, не могли і не хотіли визнати за громадянами права приватної власності на землю. М.Соболів зазначав з цього приводу: “Продаж землі не можна виправдати з організаційно-

виробничої точки зору, коли не враховувати, що вона може вирівнювати невідповідність між робочою силою і розміром земельної площі”⁶⁴.

На думку ідеологів більшовицької партії, оборот землі у формі тимчасової перепоступки права на землекористування повинен був створити значно кращу можливість вирівнювання невідповідності між затратами на робочу силу у господарстві і розміром земельного наділу та забезпечити стримування натуральних форм господарювання. За їх розрахунками, нормальне (середняцьке) господарство не мало підстав бути заінтересованим у купівлі-продажу землі – воно скоріше зацікавлене в збільшенні розміру земельної площі, а така можливість в умовах націоналізації землі може бути надана і державою. Що ж до права застави землі, більшовицький уряд України розглядав його лише як умову для здобуття тих чи інших засобів виробництва для господарства, але, разом з тим, вбачав у цьому праві важкий тягар, що у формі іпотечних боргів лягав на господарство. Підтвердження положень більшовицької земельної політики, наприклад, містяться у плані землеустрійних робіт на 1921–1922 рік Наркомзему УСРР: “Право купівлі-продажу землі є, по суті, явищем особистої сваволі окремої особи, що має той чи інший земельний наділ, і в умовах націоналізації землі являється абсурдом”⁶⁵.

Отже, всі вищенаведені документи є свідченням існування факту економічного спротиву в українському селі та поступової натуралізації селянського господарства напередодні та в період запровадження нової економічної політики, що досяг особливого піднесення у момент розгортання селянського повстанського руху 1919 – 1920 рр. Особливо тісно він був пов’язаний з монополізацією державою права селянина розпоряджатися результатами своєї господарської діяльності, що виражалось у позаринковій державній заготівлі хліба та примусовій розверстці. Більшовицьке керівництво реалізацію цього питання, в першу чергу, пов’язувало з процесом одержавлення засобів виробництва в галузі економіки, домінуючими елементами якого стає націоналізація землі. В свою чергу, відмова уряду УСРР від пошуків компромісного вирішення земельного питання, призводила до прискорення процесу натуралізації сільського господарства. На перше місце в державній економіці висувається комуністична доктрина, в руслі якої починає ліквідуватись приватна власність та обмежуватись товарно-грошові відносини, які більшовики намагались замінити прямим продуктообміном.

¹ Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. ЦСУ УСРР. – Х., 1927. – 132 с.

² Кубанин Н. К истории кулацкой контрреволюции (махновщина) // На аграрном фронте. – 1925. – № -8. – С.23.

³ Маркевич Є.Д. Земельне законодавство та землеустрій. – К.: Вид-во губземуправління, 1925. – 197 с.

- ⁴ Качинский В.М. Земельная политика Соввласти на Украине в 1919 году // Літопис революції. – 1929. – №(34). – С.7-51.
- ⁵ Большаков А.М. Современная деревня в цифрах: Экономика и разнообразный быт деревни за революционный период. – Л.: Рабочее изд-во «Прибой», 1925. – 110 с.
- ⁶ Шліхтер О.Г. Українське сільське господарство за 10 років /підсумки радянської аграрної політики/ // Український агроном. – 1927. – № 10-11. – С.20.
- ⁷ Коломойцев П. Крестьянство и революция. – М.; Л.: Госиздат, 1926. – 142 с.
- ⁸ Жигу Я. Организация коммунистических хозяйств в земледелии. – Екатеринослав, 1919. – 45 с.
- ⁹ Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. – Петербург: Право, 1922. – 234 с.
- ¹⁰ Якиманський В. Бюджети селян в 1923/1924 роках. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 62 с.
- ¹¹ Осликовская О. 900 степных крестьянских хозяйств: (К вопросу о дифференциации села). – Одеса: БИП, 1927. – 46 с.
- ¹² Гуревич М.Б. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922-1923 годах. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 26 с.
- ¹³ Караваев О. Колхозное движение и кулачество // На аграрном фронте. – 1928. – № 11. – С.6-74.
- ¹⁴ Лободюк С. Методологія й схема організаційного плану радгоспу // Шляхи соціальної реконструкції сільського господарства. – 1930. – № 1. – С. 86-105.
- ¹⁵ Беркеш В. Основные вопросы скотоводства и мясного рынка // Хозяйство Украины. –Х., 1925. – № 2. – 125 с.
- ¹⁶ Вольфон М. Экономические формы СССР. 5-е изд. – М.: Молодая гвардия, 1926. – 203 с.
- ¹⁷ Чайнов А.В. Очерки по экономике трудового крестьянского хозяйства. – М., Л.: Новая деревня, 1924. – 158 с.
- ¹⁸ Макаров Н.П. Организация сельского хозяйства. – Берлин: Американское из-во, 1924. – 418 с.
- ¹⁹ Короткова И.П. Опыт разделения Харьковской губернии на сельскохозяйственные районы. – Х., 1919. – 66 с.
- ²⁰ Генкина Е.Б. Пререход Советского государства к новой экономической политике /1921-1922 гг./. – М.: Госполитиздат, 1954. – 502 с.
- ²¹ Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921 – 1923 рр. – Х., 1971. – 148 с.
- ²² Белый П.Ф., Дышлевый П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооружённой контрреволюции (к. 1920-1922 гг.). – К.: Наука, 1988. – 230 с.
- ²³ Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале непа (1921 – 1925 гг.). – Л.: Политиздат, 1964. – Ч. . – 312 с.
- ²⁴ Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. – М.: Мысль, 1976. – Изд. в 2-х т. – Т. . – 645 с.
- ²⁵ Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.). – Х.: Вища школа, 1974. – 202 с.

- ²⁶ Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні (1917-1920 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 152 с.
- ²⁷ Денисовець П.М. Колгоспне буівництво на Україні в 1921–1925 рр.: ВХУ, 1969. – 160 с.
- ²⁸ Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні 1917–1923 рр. – К.; Донецьк: Вища школа, 1975. – 116 с.
- ²⁹ Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень. – К.: Політвидав, 1976. – 149 с.
- ³⁰ Сидоров В.А. Классовая борьба в доколхозной деревне, 1921-1929. – М.: Мысль, 1978. – 246 с.
- ³¹ Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М.: Наука, 1977. – 319 с.
- ³² Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979. – С. 270.
- ³³ Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях военного коммунизма. – М.: Наука, 1988. – 125 с.
- ³⁴ Марочко В.І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки. – К.: Наукова думка, 1989. – 182 с.
- ³⁵ Лях С.Р. Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921-1923 гг.). – К.: Ин-т истории АН УССР, 1981. – 23 с.
- ³⁶ Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: Наукова думка, 1991. – 276 с.
- ³⁷ Кульчицький С.В. Историчне місце радянського комунізму // Сучасність. – 1999. – № 6. – С.9-91.
- ³⁸ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
- ³⁹ Ибрагимова Д.Х. Неп и перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку. – М.: Памятники исторической мысли, 1997. – 217 с.
- ⁴⁰ Данилов В.П. Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 22-39.
- ⁴¹ Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – М.: РОССПЭН, 2001. – 576 с.
- ⁴² Вылцан М.А. Индивидуализм и коллективизм крестьян // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции. – М.: РОССПЭН, 1996. – С.34-347.
- ⁴³ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933. – М.: РОССПЭН, 2001. – С.21.
- ⁴⁴ Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загопи на Україні в 1919 році. – Х.: ПІВ, 1953. – С.55.
- ⁴⁵ Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. – Publications Office URI Harvard University, 1996. – С.33.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 237. – Доклади о деятельности Донецкого губревкома и политическом положении в губернии (7 лютого – 20 серпня 1920 р.). – Арк.32.

- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.239. – Отчёты о работе инструкторов отдела управления и сведения о положении в Николаевской губернии (лютий – серпень 1920 г.). – Арк.3.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.635. – Сводки о политическом положении в уездах Киевской губернии и деятельности отделов Киевского губисполкома (март – декабрь 1921 г.). – Арк.68.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.115. – Управління справами. Звіти про діяльність НКВС УРСР і його відділів (1920 – 1923 рр.). – Арк.6.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.302. – Полисводки по Елизаветградскому уезду и протоколы выборов волостных и сельских КНС Елизаветградского уезда Николаевской губернии (5 августа – 8 декабря 1920 г.). – Арк.3.
- ⁵¹ Судьбы российского крестьянства. – М.: РГГУ, 1995. – С.203.
- ⁵² Качинский В. Борьба за землю // Сільське господарство. – 1922. – №1 – 2. – С.6-9.
- ⁵³ Пешехонов А. Сельское хозяйство Украины в 1921 году // Статистический бюллетень. – 1 января 1922. – №1(9). – С.1-2.
- ⁵⁴ Вольф М. Перспективы нашего сельского хозяйства // Сільське господарство. – 1922. – № 1-2. – С.3-5.
- ⁵⁵ Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. документы и материалы. В 4-х т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – С.417, 442, 487, 492.
- ⁵⁶ Дедусенко А. К характеристике правовых основ земельного строя русской революции // Сільське господарство. – 1922. – № 3 – 4. – С.40 – 44.
- ⁵⁷ Кочетков И.В. Институты крестьянского землевладения в 1918 – 1919 гг. // Власть, общество и реформы в России (XVI – XX в.): Материалы научно-теоретической конференции 8-10 декабря 2003 г. – СПб.: Из-во С.-П. унив-та, 2004. – С.524.
- ⁵⁸ Кривко І., Лях С. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 6. – К.: Інститут історії України НАН, 2002. – С.37.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.289. – Сводки о политическом положении в губерниях Украины (6 лютого – 27 листопада 1920 р.). – Арк.185.
- ⁶⁰ Состояние колхозов (коммун и артелей) к концу 1921 года // Сільське господарство. – 1922. – №1-2. – С.42-46.
- ⁶¹ Постанови Народи Завгубземвідділів і голів профспілок Правобережжя // Сільське господарство. – 1922. – №1-2. – С.81-84.
- ⁶² Землеустрій у 1921 році // Сільське господарство. – 1922. – № 1-2. – С.58-59.
- ⁶³ Попов П. Сільсько-господарський пролетаріат на Україні // Сельско-хозяйственный пролетарий. – 1921. – №1. – С.6-9.
- ⁶⁴ Соболів М. Зміна цін на с.-г. продукти та виробы промисловості // Сільський Господарь. – 1922. – №3-4. – С.12-15.
- ⁶⁵ Праця Управління Землеустрою. План землеустрійних робіт на 1922 р., ухвалений Наркомземом УСРР // Сільське господарство. – 1922. – №3-4. – С.68-69.